

СМИСЛОВІ АСПЕКТИ СЛОВА У ГРЕЦЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ

© Паньків Олеся, 2012

Розглянуто основні аспекти розуміння слова в епоху античності. У цей час слово і мислення не були чітко відокремлені, а розглядались як єдиний Логос. З огляду на відмінні способи осмислення слова грецькими мислителями, можна виділити кілька підходів до його тлумачення: реалістична, конвенціональна, номіналістична та концептуальна.

Ключові слова: слово, Логос, ім'я.

Olesia Pankiv. Semantic aspects of a word in Greek philosophy.

Review of the main aspects of a word in the age of Antiquity is the subject matter of the paper. Word and thought were not clearly devided at that time but were rather considered to be the integral Logos. Proceeding from the different ways of understanding the Logos we can single out several approaches to its interpretation: realistic, conventional, nominalistic and conceptual ones.

Key words: word, Logos, name.

Слово – це духовний, символічний код, через який людина розуміє себе і своє буття у цьому світі. "Слово піднімає розум і серця, зцілює їх зі сплячки. ... Без слова та імені немає взагалі розумного буття, розумного прояву буття, розумної зустрічі з буттям" [11, с. 96]. "Буття будь-чого, що є, мешкає у слові" [6, с. 140]. Слово оточує своєю повною сили енергією, без нього було б важко уявити розвиток культури, науки, освіти, цивілізації. Слово, мова у наш час належать до феноменів, що перебувають у центрі уваги сучасної філософської думки. Зацікавленість цією темою визначається величезним значенням таких феноменів, як "інформація", "спілкування", "штучний інтелект" тощо у житті суспільства. Осмислення феномену слова знаходить вияв у межах філософсько-лінгвістичних надбань, куди потрапляють такі напрями, як феноменологія, герменевтика, структуралізм. Найбільшого виразу ця тема набула у творах В. Гумбольта, О. Потебні, Л. Вітгенштейна, Х.-Г. Гадамера, М. Гайдеггера, які зверталися до осмислення слова у межах аналізу мовного простору. У російській філософській думці початку ХХ ст. відбулася спроба створення нового типу філософії, де центральне місце посідало осмислення феномену слова та імені. Це були онтологічні теорії слова А.Ф. Лосєва, С.Н. Булгакова, П.О. Флоренського, які значною мірою ґрунтувалися на релігійній традиції. Враховуючи особливе зацікавлення в наш час феноменом слова, яке О. Лосєв назвав "головним продуктом думки", важливим є звернення до смислових аспектів його розвитку в епоху античності, яка стала родоначальницею багатьох понять та задала пошуковий вектор для подальших епох. До теми слова звернена праця Б. Кассен [9], у якій увага приділяється софістам, та вияву слова як певного "ефекту". Не менш важливим надбанням є праця П. Адо [1], яка торкається теми слова, однак у межах філософського дискурсу класиків античності. Що стосується цілісного підходу до осмислення слова у межах ранньої античної традиції до Арістотеля, та ця проблема постає мало дослідженою та вимагає особливої уваги. Отже, **метою роботи** є аналіз поняття слова та виділення його смислових аспектів у грецькій філософії.

У міфологічній свідомості Стародавньої Греції слово виступало способом сприйняття себе та навколишнього світу. Слово мало у міфологічній свідомості реальну силу. Словами до людей

звертаються боги через оракулів. З розвитком філософії людина поступово опановує сили, які раніше були їй непідвладними, починає розуміти, що сила слова належить не тільки богам, а й самій людині. Щоправда, оскільки міфологічна картина світу в античному світі не була стерта до кінця, тож і в античній філософії цей вплив є відчутним. Щоб ближче підійти до осмислення ролі слова у цю епоху, слід звернутися до особливостей давньогрецького суспільства та до тієї мовної реальності, яка в ньому панувала.

У цей період в Греції, зокрема в містах Мілеті, Ефесі, активно формувалися товарно-грошові відносини, виникають нові соціально-економічні та перші політичні об'єднання – поліси. У цей період зароджується і невідома дотепер політична форма правління – рабовласницька демократія. З утворенням полісу, тобто міста-держави, грек більше не відчув обмежень у реалізації власної свободи, він вперше постає громадянином, самостійним індивідом, особистістю. Людина, ставши громадянином, починає виявляти високу політичну активність, адже саме вона стає безпосереднім учасником усіх подій, які відбуваються у державі. Оскільки тогочасне політичне життя мало доволі відкритий характер, то й вирішення полісних справ відбувалося у формі дискусій, суперечок, діалогу, коли потрібно було зважити усі “за” і “проти”, коли кожне слово мало свою вагу. Подібна “публічність” суспільного життя мала великий вплив на усі сторони існування людини. “Знання, – як зазначає Ж.-П. Вернан, – моральні цінності, техніка мислення виносяться на площу, піддаються критиці, аргументації... Віднині дискусія, аргументація, полеміка стають правилами як інтелектуальної, так і політичної гри” [3, с. 70]. Зрозуміло, що за подібних умов, мислення викристалізовувало свої пізнавальні можливості, розширювався діапазон рефлексій, і врешті-решт, на горизонті з'явився новий духовний феномен, такий, як мудрість. Остання виходила на площу, щоб словом засвідчити свою появу, пошук життєвих орієнтирів, вирішення загальнодержавних справ тощо. “Право на усне слово в них, греків (Паньків О.), – здійснення самої суті “свободи”... Той, хто здійснює це право, хто вносить усне слово у коло співгромадян, той, отже, стає ... “блискучим”, “прекрасним” [4, с. 63]. Слово ставало тим, “що принципово відрізняє людину від тварини” [9 с. 135]. У мисленні і в мові поступово відходили на другий план міфологічні, есхатологічні уявлення і поняття, натомість з'явилися нові філософські поняття, що узагальнювали соціальний досвід полісного життя та нового відношення до людини, до світу. Йдеться про те, що на зміну попередньому поняттю “mythos” (оповідь) приходять нове поняття “logos” (слово).

Саме з розвитком філософії Logos (слово) постало найважливішим способом впливу на свідомість, тобто почало культивуватися мистецтво словесної вишуканості. Та й саме поняття філософія – це не просто знання (тим більше, не “обізнаність” чи навіть “інформованість”), це “софія”, мудрість – слово.

Для філософів раннього грецького періоду характерним було осмислення Космосу як єдиного живого організму, впорядкованого, гармонійного, через який все набуває єдності “Все є одне”. Саме Логос, який виливається в Слово, думку, розкриває цю єдність у багатоманітності, виступає мірою та структурою як буття, так і мислення. Сліди Слова-Логоса можна помітити, вже починаючи з мілетської школи, зокрема у Фалеса, який проголосив “Все є вода”. Цей вислів Фалеса несе в собі певну інформацію, знання про те, що певна рідина є першопочатком та джерелом життя. Подібне значення відігравав у Анаксимандра апейрон та у Анаксімена – повітря.

Значніший вплив Логос-слово починає відігравати у вченні піфагорійців. В основі світу, на думку піфагорійців, лежить число. Тут логос починає проявляти себе як джерело інформації. Адже кожна цифра, постаючи сутністю усіх речей, несе в собі певну інформаційність: одиниця ототожнюється з крапкою, число два – з лінією (дві крапки), число три – з площиною тощо. Образ числа ніс у собі не тільки кількісну характеристику, але й якісну. Велику роль в осмисленні числової структури світу як космосу, відігравало слово (логос), підтвердження цього знаходимо у Ямвліха Халкідського, який, аналізуючи вчення Піфагора, підкреслює, що “первинною є природа чисел та слів, які пронизують усе” [16, с. 46]. Знаменитий філософ-неоплатонік також звертає увагу на те, що “...Піфагор завдяки словам наділяв розсудковістю та розумом, ...тих, кого вважають дикими і позбавленими дару мови” [16, с. 47]. Створивши союз, Піфагор робить доволі ретельний

відбір учнів. Найважливішою вимогою та випробуванням, як зазначає Ямвліх, було вміння вступників “стримуватися від зайвих слів” [16, с. 74]. “Священне слово”, яке, на думку Діогена Лаерція, належить Піфагору, починається такими словами: “Юнаки, свято зберігайте в мовчанці усі ці речі...” [15, с. 145]. Йшлося про здатність учнів мовчати і зберігати в таємниці те, що вони чують. Свої думки та своє вчення Піфагор подає символічно, в такий спосіб він намагається уникнути пустослів’я, адже за допомогою символів можна відкрити смисл слів, які можуть видатися як “пророчі вислови Аполлона” [16, с. 81].

Геракліт вважається одним з перших філософів античності, який надав осмисленню слова (Логоса) надзвичайно великого значення. Саме у вченні Геракліта Логос набуває власного поняття. Логос надає структуру “словам” і “справам” людей [8, с. 220]. За допомогою Слова-думки Геракліт впорядковує дійсність. Як відмічає Кессіді, для греків “слово” (логос) було те саме, що і “думка”, “розум” тощо. Розглядаючи об’єктивний та суб’єктивний Логос, він намагається в одній точці співвіднести буття і мислення. З’єднуючись з Логосом, мудрець ототожнює власне мислення з буттям і тим самим пізнає істину. Діяльність, відповідно до закону, означає, що кожне слово повинно відповідати закону. Слід поводитись згідно з даним словом – клятвopушників покарає Діке (B28). Кожне слово повинно бути виваженим, співвіднесеним з полісним номосом, це і уможливить пізнати космічну мірність і єдність, приєднатися до Логоса. Діке карає за випадково вжиті слова. (B72). Учення Геракліта про логос підкреслює активність людини. Йдеться про дотримання порядку в словах і справах, в мові і у вчинках. Драч зазначає, що “слово” і “справа” у Геракліта вживаються у поєднанні, в нього зустрічаються скарги на оратора, який не прагне з’єднати “слово” з “ділом” [8, с. 242]. Однак, як зазначає автор, в Геракліта сфера громадянського спілкування набула самостійності, тут людина може і повинна мати своє індивідуальне слово, політичне рішення виводити із загального інтересу, загальної норми [8, с. 243]. У тогочасному суспільстві існувало лише те, що могло бути виражене в слові, що публічно доведено. Людський розум, полісний закон і космічний логос стають однопорядковими явищами. У тому, як людина ставиться до потос (враховуючи інструмент цього відношення – слово, мову), і проявляється її слідування космічному порядку, самій нормі функціонування світу-космосу. Його пафос бере свій початок у переконанні, що його устами розмовляє вселенська мудрість, світовий логос, вогняне слово, у переконанні, що їм відкритий вічно напружений і тривожний ритм буття, все визначаючий Закон буття [10, с. 193]. Об’єктивний та суб’єктивний логос, який виділяє Геракліт, є єдиним. У суб’єктивній сфері слова, мови або вчення він визначає сенс наших слів або висловів через усі слова; у сфері об’єктивній він керує усіма речами через усі речі [4, с. 234].

Не менш важливим та цікавим є мовний пласт роздумів та стилю філософування Парменіда. Такий інтерес становлять уцілілі фрагменти поеми “Про природу” [12]. У цій поемі викладається учення філософа як істинна мова божества, як діалог богині і поета. Ця мова складається з істинних слів, що утворюють правильне висловлювання про сутність Всесвіту. Парменід чітко розуміє, що не будь-яка мова, не будь-які слова здатні виразити істинну суть світу. Йдеться про те, що звичайна “природна”, чи можна сказати буденна мова, не здатна це зробити. Це значить, що для дороги істини потрібно підібрати “божественні слова”. Ключовим у філософії Парменіда є принцип єдності мислення і буття: мислити і бути, – писав він, – це одне й те саме. Тобто дійсне буття, на думку Парменіда, можна лише мислити, а отже, мислення (а не чуття) відкриває шлях до справжнього буття. До такого висновку підштовхував досвід розвитку попередньої філософії, яка доволі переконливо засвідчувала обмеженість чуттєвого знання та переваги розуму, мислення в поясненні буття. Парменід прагнув зробити усі належні висновки зі свого відкриття особливої ролі розуму. Він розбудовує картину світу, враховуючи лише можливості мислення. Проте перехід від чуттєво даного до мисленнєвого світу виявив обмеженість репрезентативних можливостей наявної мови та слів. Саме це зумовлює потребу спеціального звертання узгодження мови та мислення. Тому у багатьох його фрагментах думка розглядається у зв’язку з висловлюванням. Йдеться про відношення своєрідного їх ізоморфізму. Те, що висловлюється і мислиться, – писав він, – з необхідністю має бути суцільним. Отже, буття, думка, слово є взаємопов’язаними. Буття є явленням у

слові, тому без правильного висловлювання не може відбутися процес людського мислення і пізнання: “Бо те, чого немає, ти не міг би ні пізнати, ні вимовити”. Суше у такому випадку має означати не стільки об’єктивний зміст (об’єктивну метафізичну категорію), скільки правильне висловлювання про річ, що вона є. Тому вже по-новому, інакше звучить ще одна думка того ж фрагмента з його поеми: “Цим сушим нехай називається все те, чому смертні встановили імена, переконані в їхній істинності” [12, с. 274–298].

Найбільшими теоретиками і “вчителями слова” в V ст. до н. е. були софісти, їх ще називали вчителями мудрості. Однак “мудрість” їх була скептичною: вони вважали, що абсолютної істини не існує, істинним є те, що може бути доведене в досить переконливий спосіб, йдеться про певну умовність, яка дістала поширення й на мовні знаки й, зокрема, слова. Звідси їхня турбота про переконливість доказу і виразності слова: вони зробили слово об’єктом спеціального дослідження. Слову вони надавали вагу не тільки як знаряддю мислення, але й як способу дії на свідомість. Якщо Парменід звертається до слова, як до способу висловлення істини, то софісти звертаються до слова заради задоволення. Як влучно зауважує Б. Кассен, що питання, яке постало перед софістами з приводу слова не “чому вживати це слово?” або “який образ воно викликає в розумі?”, а швидше, “яка його функція?” “який ефект воно справляє на слухачів?” [9, с. 43]. Історія зберегла кілька творів Горгія – “Похвала Олені” і “Виправдання Паламіда”. “...Слово – найвеличніший володар, зовнішньо мале і непомітне, а справи робить чудесні: може жах зупинити і сум відігнати, викликати радість, підсилити співчуття” [7, с. 54]. Ораторське мистецтво Горгія укладало в собі багато нововведень: симетрично побудовані фрази, речення з однаковими закінченнями, метафори і порівняння; ритмічне членування мови і навіть рима наближали його мову до поезії. Деякі з цих прийомів надовго зберегли назву “горгіанські фігури”.

Не можна не згадати відомого філософа, послідовника софістів Сократа, який надавав слову надзвичайно великого значення. Сократ – філософ-вчитель, який викладав свої погляди у живих суперечках, діалогах, дискусіях і вважав, що саме в такий спосіб народжується істина. “Запитуючи тебе, – стверджував Сократ, – я тільки досліджую предмет спільного, тому що сам не знаю його”.

Сократ настільки цінував саме “живий” діалог, що взагалі нічого не писав, вважаючи письмовий текст занадто “монологічним”, адже в ньому відсутнє головне – реальний, живий учасник діалогу. Якоюсь мірою солідаризується у цьому плані з Сократом і Гайдеггер, який наголошує, що в живій бесіді, діалозі глибокого й розмаїтого смислу сповнені не тільки слова і фрази, а й паузи. Мовчання, на його думку, є багатшим за смислом, ніж цілі низки слів фраз [6, с. 225]. Суть сократівського діалогу швидше наголошує не на тому, що висловлюється, а на те, хто висловлюється. Йдеться не тільки про те, щоб словом донести істину слухачам, а й справою, власною поведінкою. “Я постійно наголошую людям на тому, що я вважаю справедливим. Якщо не словом, то ділом” [1, с. 47].

Платон один із перших зробив успішну спробу відтворити поліфонію діалогу письмово. Його діалоги доволі ефективно передають творчий дух філософського мислення, чому, до речі, значною мірою сприяє яскрава художня форма цих творів. Можливо цей дух відчутний завдяки гідному ставленню самого Платона до слова: “кращий у мові може бути кращим серед людей” [9, с. 135]. Платон намагався вирішити дилему: чи зв’язок між словом (іменем) і річчю є природним, чи по домовленості (як вважав Демокріт). Найбільшого звучання ця тема набула в діалозі Платона “Кратіл” [13]. Однак однозначної відповіді у Платона ми не знаходимо. Виділивши у своєму вченні справжнє буття (ідеальне) від того, що нам дане у сприйняттях, Платон у такий спосіб намагається вирішити проблему про співмірність речей та слів. Намагаючись пізнати суть речей складається враження, що в такий спосіб можливим постає вільне від слів пізнання. На думку Х.-Г. Гадамера, якраз навпаки: “через пізнання самих речей (Платон – П.О) вирішує питання про “співмірність” слів” [5, с. 472]. Пізнання ідей або ж чисте мислення є беззвучна “бесіда із самим собою”. Слово – вихідний з цього мислення потік звуків, який іде через уста, тобто пов’язаний з чуттєвістю і в такий спосіб не може претендувати на істину. У такий спосіб “істина” слова полягає не стільки у правильності та відповідності його самій речі, а в тому, щоб

його звучання повністю розкривало його зміст. Як зауважує Х.-Г. Гадамер: "...слова всі "істинні", однак їх відображення бувають більш або менш подібними на праобраз, і "більш менш правильними" [5, с. 477].

Якщо Платон приходить до необхідності виходу за межі слова, щоб "пізнати речі без слів (імен)", то Арістотель звертає увагу на те, яку роль відіграють імена у структурі речення, а точніше – у судженні. Висловлюючи судження, вважав Арістотель, ми з'ясовуємо місце предмета цього судження у будові речення. Як відомо, Арістотель був першим, хто дав визначення мови як системи знаків: "...те, що у звукосполученнях, – це знаки уявлень у душі, а написане – знаки того, що у звукосполученнях" [2, с. 93]. Таке тлумачення мови наголошувало насамперед на співвідносності елементів мовної системи. На перший план висувається питання про те, як функціонує як система, як співвідносяться граматичні категорії у реченні, як загалом мовні знаки можуть відображати реальність. Світ постає як світ структурований, світ відносин та взаємозв'язків. Мова, визначена Арістотелем як знаки „знаків уявлень у душі”, водночас є безпосереднім середовищем для відображення категоріальних побудов Логоса. Самі слова (імена) не є "ні істинними, ні хибними" [2, с. 95], – істинність чи хибність з'являються від поєднання чи роз'єднання, тому не випадково Арістотель переносить центр ваги своїх філософувань у царину логічних операцій.

Існує розбіжність між поняттями логоса, мовлення, в якому відбувається розкриття речі, та просте розуміння значень, які містяться у слові. Якщо логос розуміється як зображення речі, як її розкриття і при цьому функція мовлення не відділена від означального характеру слів, – тоді мова стає "неправильною", такою, що приховує істину, а не відкриває її. Але мовлення як логос є чимось більшим, ніж просто відповідність слова і речі. Закладена у логосі істина не є істиною простого сприйняття, не є простим виявленням буття. Бо якщо реально існує лише досвідно-дане, то формалізована мова є повністю адекватною світові. Як зазначалося вище, на думку Арістотеля, самі імена, слова не є ні істинними, ні хибними – до моменту, коли не будуть пов'язані з дієслівною зв'язкою "бути" чи "не бути", тобто доки не будуть поставлені у граматичні та семантичні відношення з іншими категоріями [2, с. 96]. Істинне та хибне полягає у поєднанні та розділенні, і мислення є здатністю до здійснення цих концептуальних операцій. Тобто до початку мовлення слово існує лише як знак, є мовчазною вказівкою на смисл. І лише акт вимови слова є участю в істині чи хибності. "Якщо у Платона, – як зауважує Б. Кассен, – слід говорити про речі, які існують, навіть якщо з участю небуття, ...тоді як Арістотель дозволяє говорити про речі, які не існують" [9, с. 38]. Можна сказати, що онтологічність мови чітко проявляється у момент активної участі у мові, власне у момент вимови слова. Слово в природний спосіб відображає буття, є налаштованим на буття, натомість кожна людина постає певним модусом, модифікацією логоса як здатності до осягнення, розуміння смислів. Тому мовлення постає як атрибут істоти мовної, як участь її в єдиній мові. В такий спосіб Арістотель продовжує рухатися слідом за Платоном, однак змінює напрямок в осмисленні слова, імені з онтології на гносеологію та логіку, тим самим здійснивши значний крок у розвитку штучних мов.

Отже, в епоху античності слово постало тією реальністю, завдяки якій відбувалося філософське осмислення світу, роздуми про життя, природу, світ, Богів, промови про піднесене та сакральне. Кожне слово повинно було бути виваженим, осмисленим, "пускати слова на вітер" [14, с. 45] було не прийнято у ранньому грецькому суспільстві. Слово і мислення у грецькій філософії ще не були чітко відокремлені один від одного, а розглядалися як єдиний загальний комплекс (Логос). Слово (до Арістотеля) розглядалося в єдності його онтологічних, гносеологічних, логічних та граматичних властивостей. Відмінні підходи до осмислення слова породжують певні традиції: реалізму (елейська філософія, Платон), номіналістичну (софісти), конвенціональну (Демокріт), концептуальну (Арістотель). Стародавня Греція виховала цілу плеяду відомих мислителів, ораторів, красномовців, які зробили надзвичайно великий внесок у розвиток філософії, культури та заклали основу для подальшого розвитку освіти та виховання. Саме слово постало тим кодом, який до сьогодні зберіг неповторну цінність попередніх століть.

1. Адо П. Что такое античная философия? / П. Адо [пер. с франц. В.П. Гайдамака]. – М.: Изд-во гуманитар. лит-ры, 1999. – 320 с.
2. Аристотель. Об Истолковании / Аристотель. Сочинения: в 4-х т. [ред. З.Н. Микеладзе]. – М.: Мысль, 1978. Т. 2. – 687 с. – (Философское наследие).
3. Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли [пер. с франц. / общ. ред. Ф. Кессиди, А. Юшкевича] / Ж.-П. Вернан. – М.: Прогрес, 1988. – 221 с.
4. Возняк Т. Філософія мови / Т. Возняк. – Львів, 2009. – 176 с. – (Публіцистичне видання).
5. Гадамер Х.-Г. Истину и метод: Основы философской герменевтики / Х.-Г. Гадамер [пер. с нем., общ. ред. Б.И. Бессонова]. – М.: Прогрес, 1988. – 704 с.
6. Гайдеггер М. Дорогою до мови / М. Гайдеггер [пер. з нім. В. Кам'янець]. – Львів: Літопис, 2007. – 232 с.
7. Горгий. Похвала Елене / Пруцков Г.В. Введение в мировую журналистику: Антология: в 2-х т. – М., 2003. – Т.1. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.library.cjes.ru/online/.
8. Драч Г.В. Рождение античной философии и начало антропологической проблематики / Г.В. Драч. – М.: Гардарики, 2003. – 317 с. – (Научное издание).
9. Кассен Б. Эффект софистики / Б. Кассен [пер. с франц. А. Россиуса] – М.-СПб., 2000. – 240 с. – (Библиотека современной французской философии);
10. Кессиди Ф. От мифа к логосу: становление греческой философии / Ф. Кессиди – СПб.: Алетейя, 2003. – 360 с. – (Серия “Античная библиотека. Исследования”).
11. Лосев А.Ф. Философия шимени / А.Ф. Лосев. – М.: Академический Проект, 2009. – 300 с. – (Философские технологии).
12. Парменид / Фрагменты ранних греческих философов. Ч. I: От этических теокосмогоний до возникновения атомизма / изд. подготовил А.В. Лебедев. – М.: Наука, 1989. – 576 с. – (Серия “Памятники философской мысли”).
13. Платон. Кратил / Платон. Сочинения: в 4-х т. [пер. с древнегреч. Т.В. Васильевой]. – М., 1993. – Т.1. – 690 с.
14. Платон. Крітон / Платон. Діалоги [пер. з давньогрец. Й. Кобів, У. Головач]. – К.: Основи, 1999. – 395 с. – (2-ге вид.).
15. Пифагор / Фрагменты ранних греческих философов. Ч. I: От этических теокосмогоний до возникновения атомизма / изд. подготовил А.В. Лебедев. – М.: Наука, 1989. – 576 с. – (Серия “Памятники философской мысли”).
16. Ямвлих Халкидский. Жизнь Пифагора / Ямвлих Халкидский [пер. с древнегреч. В.Б. Черниговского]. – М.: Алетейя, 1997. – 184 с. – (Пути у небу).